

ინტეგრაციული გეოგრაფიის ზოგიერთი აქტუალური საკითხი

პროფესორი ნოდარ ელიზბარაშვილი

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
რეგიონული გეოგრაფიის და ლანდშაფტური დაგეგმარების კათედრის გამგე,
თსუ ინტერდისციპლინური სამეცნიერო ჟურნალის
„საქართველოს გეოგრაფია“ მთავარი რედაქტორი
nodar.elizbarashvili@tsu.ge

ანოტაცია

სტატიაში განხილულია ინტეგრაციული გეოგრაფიის არსი და მისი მნიშვნელობა გეოგრაფიული მეცნიერების თეორიისა და პრაქტიკისთვის. დახასიათებულია ინტეგრაციული გეოგრაფიის ისეთი მიმართულებები, რომელთა განვითარება საქართველოში კიდევ უფრო გაზრდის გეოგრაფიული მეცნიერების გამოყენებით მნიშვნელობას. მათ მიეკუთვნება სწავლება კულტურული ლანდშაფტის შესახებ (ლანდშაფტმცოდნეობის ნაწილი), გეოეკოლოგიური ექსპერტიზა და გარემოზე ზემოქმედების შეფასება (გეოგრაფიული ეკოლოგიის ნაწილი), გეოგრაფიული არქეოლოგია და ეკოლოგიური კულტურა (ისტორიული გეოგრაფიის ნაწილი), ლანდშაფტის მართვა და ლანდშაფტის მომსახურება (ლანდშაფტური დაგეგმარების ნაწილი), ტურისტულ-რეკრეაციული რესურსების შეფასება და დაგეგმარება (რეკრეაციული გეოგრაფიის ნაწილი).

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, ინტეგრაციული გეოგრაფია, ლანდშაფტმცოდნეობა, კომპლექსური ანალიზი.

SOME TOPICAL ISSUES OF INTEGRATIVE GEOGRAPHY

Professor, DSc. **Nodar Elizbarashvili**

Iv.Javakhishvili Tbilisi State University,
Head of the Department of Regional Geography and Landscape Planning,
Editor-in-Chief of TSU Interdisciplinary Scientific Journal „Geography of Georgia“
nodar.elizbarashvili@tsu.ge

Annotation

The article discusses the essence of integrative geography and its importance for the theory and practice of geographical science. Areas of integration geography are characterized, the development of which will further increase the importance of using geographical science in Georgia. These include Cultural Landscape Studies (Part of Landscape Studies), Geoecological Expertise and Environmental Impact Assessment (Part of Geographical Ecology), Geographical Archeology and Ecological Culture (Part of Historical Geography), Landscape Management and Landscape Services (Part of Landscape Planning), assessment and planning of tourist-recreational resources (part of recreational geography).

Keywords: Georgia, Integrative Geography, Landscape Studies, Complex Analysis.

1. ინტეგრაციული გეოგრაფიის არსი და მნიშვნელობა

ინტეგრაციული გეოგრაფია გეოგრაფიის მესამე ძირითადი განშტოებაა, რომლის განვითარების ისტორია ერთ საუკუნეს ითვლის. იგი მსოფლიოს სხვადასხვა გეოგრაფიულ სკოლებში ასევე ცნობილია, როგორც საზოგადოებრივ-საბუნებისმეტყველო გეოგრაფია, სინთეზური გეოგრაფია, ერთიანი გეოგრაფია, რეგიონული გეოგრაფია, ფიზიკური ანთროპოგეოგრაფია, გარემოს გეოგრაფია ან ადამიანის გეოგრაფია. თუმცა მის შინაარსს არსებითად სწორედ ტერმინი – ინტეგრაციული – წარმოაჩენს. ამრიგად, ინტეგრაციული გეოგრაფია სწავლობს საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთდამოკიდებულების სივრცე-დროით თავისებურებებს და კანონზომიერებებს. ინტეგრაციულ გეოგრაფიაში თანაბარმნიშვნელოვნად განიხილება გეოგრაფიულ გარემოში მიმდინარე საზოგადოებრივი და მასთან დაკავშირებული ბუნებრივი პროცესები (ან პირიქით). ინტეგრაციული გეოგრაფია თანამედროვე გეოგრაფიის უმნიშვნელოვანესი ასპარეზია, რაც მის აქტუალობას, უდიდეს გამოყენებით დანიშნულებას და განვითარების პერსპექტივებს უკავშირდება.

ინტეგრაციული გეოგრაფია შედგება შემდეგი ძირითადი ნაწილებისგან: ქვეყანათმცოდნეობა, გეოგრაფიული ეკოლოგია (გეოეკოლოგია), ისტორიული გეოგრაფია, რეკრეაციული გეოგრაფია, სამხედრო გეოგრაფია, სამედიცინო გეოგრაფია, მსოფლიო ოკეანის გეოგრაფია, ბუნებრივი რესურსების გეოგრაფია, ლანდშაფტური დაგეგმარება და სხვ. მათი მიზნები და ამოცანები განხილულია უმაღლესი სკოლის სახელმძღვანელოში „გეოგრაფიის საფუძვლები“ (ნ. ელიზბარაშვილი, 2008 – 2017 წ.).

ინტეგრაციული გეოგრაფიის მკაფიო მაგალითია ლანდშაფტმცოდნეობა და გეოგრაფიული კარტოგრაფია. ორივე მათგანი მოითხოვს კომპლექსურ მიდგომას და სინთეზურ ხედვას. თუმცა, საქართველოში ლანდშაფტმცოდნეობა

კვლავ რჩება რუსული გეოგრაფიული სკოლის გავლენის ქვეშ და ფიზიკური გეოგრაფიის ნაწილად მოიაზრება. ამგვარი მიდგომა აზარალებას ლანდშაფტმცოდნეობის მნიშვნელობას და ხელს უშლის ისეთი „დასავლური“ მიმართულებების განვითარებას, როგორიცაა ლანდშაფტური დეგეგმარება, ლანდშაფტის მომსახურება და ლანდშაფტის მართვა, ლანდშაფტების პერცეფცია, კულტურული და ისტორიული ლანდშაფტების კვლევა, ლანდშაფტური რეკრეაცია და სხვ.

კავკასიის რეგიონში თუ საქართველოში მიმდინარე გეოპოლიტიკური, ეკოლოგიური თუ სოციალურ-ეკონომიკური პროცესები ქართული გეოგრაფიული სკოლის განვითარების პერსპექტივების ახლებურ გააზრებას საჭიროებს. თეორიულ გამოკვლევებთან ერთად, რაც მეცნიერების განვითარების აუცილებელი წინაპირობაა, სასურველია გამოყენებითი გეოგრაფიული მიმართულებების სწრაფი განვითარება და პოპულარიზაცია, გეოინფორმაციული ტექნოლოგიების ფართო დანერგვა სასწავლო და სამეცნიერო პროცესში, გეოგრაფიული კვლევის ევროპული გამოცდილების გათავისება, საერთაშორისო ორგანიზაციებთან თანამშრომლობის გაფართოება, ინტეგრაციული გეოგრაფიის მნიშვნელობის წარმოჩენა და გეოგრაფიის სხვადასხვა მიმართულების ფოკუსირება ურთიერთდაკავშირებული თემების კომპლექსურ შესწავლასა და გადაწყვეტაზე. დღის წესრიგში დგება ისეთი საკითხების კვლევა, რაც წარმოაჩენს გეოგრაფიული განათლების და მეცნიერების უდიდეს მნიშვნელობას მდგრადი განვითარების პრობლემების გადაწყვეტაში. არადა, საქართველოში უკანასკნელ ათწლეულებში გეოგრაფია სულ უფრო კარგავს მის ასპარეზს, კნინდება სასკოლო გეოგრაფიის მნიშვნელობა, ჩნდება მდარე ხარისხის სასკოლო სახელმძღვანელოები, ასპარეზზე გამოდის გაურკვეველი კვლევის ობიექტები და მიდგომები, იკარგება კავშირი საშუალო სკოლას, უმაღლეს სკოლასა და სამეცნიერო დაწესებულებებს შორის.

ქართულ გეოგრაფიულ სკოლას, ისე, როგორც არასდროს, ესაჭიროება ყურადღების გამახვილება მთიანი ტერიტორიების პრობლემატიკაზე და მასში სხვადასხვა, ანალოგიური თემატიკით დაინტერესებული სამეცნიერო თუ პრაქტიკული ორგანიზაციების ჩაბმის აუცილებლობაზე. უკანასკნელ წლებში, ქართველ გეოგრაფთა და საქართველოს გეოგრაფიული საზოგადოების აქტიურობის შემცირებასთან ერთად, შეინიშნება სამეცნიერო აქტიურობის კავკასიის სხვადასხვა სამეცნიერო-გეოგრაფიულ წრეებში მთიანი ტერიტორიების პრობლემატიკაზე. ამგვარი ვითარება დამღუპველად იმოქმედებს ქართული გეოგრაფიული სკოლის ავტორიტეტზე და განვითარებაზე. აღნიშნულ ვითარებას ამწვავებს ისიც, რომ უკანასკნელ წლებში ქართულ გეოგრაფიულ სკოლას გამოაკლდა რამდენიმე გამოჩენილი მეცნიერი, რომლებსაც კარგად იცნობდნენ საერთაშორისო ასპარეზზე და რომლებიც სამართლიანად ითვლებოდნენ მთიანი ტერიტორიების ექსპერტებად დემოგეოგრაფიის, გეოეკოლოგიის და ლანდშაფტურ-ეკოლოგიური გამოკვლევების სფეროში.

თანამედროვე გეოგრაფია დაკავებულია გეოგრაფიული გარემოს როგორც შეფასებით, ისე მისი განვითარების მოდელირებით და პროგნოზირებით. მსოფლიოს წამყვან სამეცნიერო წრეებში მეტად პოპულარულმა გლობალურმა მოდელირებამ, რაც ფართოდ გავრცელდა XX საუკუნის 80-იან წლებიდან, თანდათანობითი „გეოგრაფიზაცია“ და რეგიონალიზაცია განიცადა. ამგვარი ვითარება განაპირობა იმან, რომ ნებისმიერი გლობალური თუ რეგიონული პრობლემა (პოლიტიკური, ეკონომიკური, სოციალური, ეკოლოგიური, დემოგრაფიული და სხვ.). შესაძლებელია გაანალიზდეს გეოგრაფიული ანუ რეგიონული თუ ლოკალური მოვლენების ანალიზის და შეჯერების გზით. ამის გამო, არაერთი სახის გლობალური პრობლემის მოდელირება და პროგნოზირება შეუძლებელია ინტეგრაციული მიდგომის, კომ-

პლექსური ანალიზისა და სინთეზის გარეშე. გარდა ამისა, ერთიანი გეოგრაფიისაკენ, გეოგრაფიულ დისციპლინათა ინტეგრაციისაკენ სწრაფვა დარგობრივ გეოგრაფიულ მიმართულებათა განვითარების „არაგეოგრაფიული“ ტენდენციებით, ბუნებრივი გარემოს ანთროპოგენული ტრანსფორმაციის მასშტაბების და გარემოზე ზემოქმედების შედეგთა შეფასების და პროგნოზირების აუცილებლობითაა განსაზღვრული. როგორც აღნიშნავდა გამოჩენილი ქართველი გეოგრაფი, პროფესორი ნიკო ბერუჩაშვილი (1947-2006), კომპლექსური ფიზიკურ- და ეკონომიკურ-გეოგრაფიული გამოკვლევანი გეოგრაფიის ძირითად ამოცანად, სოციალურ შეკვეთად გვევლინება (Беручашвили, Жучкова, 1997). და მართლაც, გეოგრაფიის ეფექტურობა და გამოყენებითი მნიშვნელობა მით უფრო დიდია, რაც უფრო ინტეგრაციული და კომპლექსურია სივრცე-დროითი კვლევა, რაც უფრო მეტი გეოგრაფიული მოვლენა და პროცესი განიხილება მიზეზ-შედეგობრივ კავშირში და რაც უფრო სრულყოფილია მათი პროგნოზირება.

ნებისმიერი ბუნებათსარგებლობითი ხასიათის პროექტი ბუნებრივი ფაქტორებისა და სოციალურ-ეკონომიკური პროცესების ანალიზს და ერთიან გეოგრაფიულ შეფასებას და ექსპერტიზას საჭიროებს. რაციონალური ბუნებათსარგებლობის კონცეპტუალური საფუძვლების შექმნაზე ძირითადი პრეტენზია კი ორ სამეცნიერო მიმართულებას შეიძლება ჰქონდეს: ეკოლოგიას და ინტეგრაციულ გეოგრაფიას. ინტეგრაციული გეოგრაფიის მომხრეთა უმრავლესობა კვლევის ობიექტად განიხილავს როგორც გეოგრაფიულ გარსში (გლობალური თვალსაზრისი), ისე სხვადასხვა რანგისა (მდინარეთა აუზები, პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულები, ლანდშაფტები) და შედეგნილობის ტერიტორიულ კომპლექსში ადამიანისა და ბუნების ურთიერთდამოკიდებულების სივრცე-დროით თავისებურებათა შესწავლას. დასავლეთის არაერთ ქვეყანაში (აშშ, დი-

დი ბრიტანეთი, საფრანგეთი, ნიდერლანდები, ბელგია და სხვ.) გეოგრაფია ერთიან მეცნიერებად განიხილება, თუმცა აქ არსებითი აქცენტი სოციალურ-ეკონომიკური პროცესების ანალიზსა და პროგნოზირებაზეა გადატანილი.

2. ინტეგრაციული გეოგრაფიის ზოგიერთი აქტუალური საკითხი

ინტეგრაციული გეოგრაფიის არაერთი მიმართულება განსაკუთრებულ ყურადღებას საჭიროებს. მათ შორისაა სამედიცინო გეოგრაფია, რეკრეაციული გეოგრაფია, სამხედრო გეოგრაფია და სხვ. გარდა ამისა, იკვეთება რამდენიმე ახალი მიმართულება, რომელთა განვითარება საქართველოში კიდევ უფრო გაზრდის გეოგრაფიული მეცნიერების მნიშვნელობას. მათ მიეკუთვნება სწავლება კულტურული ლანდშაფტის შესახებ (ლანდშაფტმცოდნეობის ნაწილი), გეოეკოლოგიური ექსპერტიზა და გარემოზე ზემოქმედების შეფასება (გეოგრაფიული ეკოლოგიის ნაწილი), გეოგრაფიული არქეოლოგია და ეკოლოგიური კულტურა (ისტორიული გეოგრაფიის ნაწილი), ლანდშაფტის მართვა და ლანდშაფტის მომსახურება (ლანდშაფტური დაგეგმარების ნაწილი), ტურისტულ-რეკრეაციული რესურსების შეფასება და დაგეგმარება (რეკრეაციული გეოგრაფიის ნაწილი). ცალკეული მიმართულებების შესახებ საუბარია ჩვენ მიერ გამოქვეყნებულ სხვადასხვა პუბლიკაციაში (ნ. ელიზბარაშვილი, 2017, 2018, 2019). ამჯერად კი შევეხებით იმ ახალ და საინტერესო მიმართულებებს, რომელთა კვლევაში აქტიურად და წარმატებულად არიან ჩართულნი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რეგიონული (ინტეგრაციული) გეოგრაფიის და ლანდშაფტური დაგეგმარების კათედრის სტუდენტები და კურსდამთავრებულები.

2.1. სწავლება კულტურული ლანდშაფტის შესახებ – კულტურული ლანდშაფტი წარმოადგენს ადამიანისა და ბუნების ხანგრძლივი (ისტორიული) და ჰარმონიული ურთიერთდა-

მოკიდებულების შედეგს. იგი სამართლიანად მიიჩნევა ნაციონალური მემკვიდრეობის არსებით ნაწილად, რადგან მასში კარგად აისახება ადგილობრივი კულტურა და იდენტობა. იგი შეიძლება უკავშირდებოდეს როგორც მნიშვნელოვან ისტორიულ მოვლენას, ისე ტრადიციულ სამეურნეო ან სხვადასხვაგვარ საზოგადოებრივ საქმიანობას.

კულტურული ლანდშაფტი მსოფლიო მემკვიდრეობის ნაწილია, იგი ყველას ეკუთვნის. მას შეიძლება ეწოდოს ჩვენი და ბუნების თანაცხოვრების სარკე. მისი მეშვეობით შესაძლებელია, წარმოდგენა ვიქონიოთ ლანდშაფტის პოტენციალზე და ეკოლოგიურ თავისებურებებზე, ეკონომიკურ და სოციალურ ღირებულებებზე. კულტურული ლანდშაფტის დაცვა ნაციონალური იდენტურობის, ეროვნული ღირსების შენარჩუნების წინაპირობაა. მასზე ზრუნვა და მისი სწორი აღქმა გააუმჯობესებს მომავალი თაობების ცხოვრების ხარისხს და გააღრმავებს მათ პატრიოტულ მოტივაციას.

კულტურულ ლანდშაფტებს იცავს 1992 წელს მიღებული მსოფლიო მემკვიდრეობის კონვენცია, რომლის მიხედვით, კულტურული ლანდშაფტების დაცვას შეუძლია ხელი შეუწყოს მდგრადი განვითარების პრინციპების რეალიზებას, ერთდროულად შეინარჩუნოს ან გააუმჯობესოს ლანდშაფტის ბუნებრივი (ბიოლოგიური მრავალფეროვნება) და ისტორიულ-კულტურული ღირებულება.

კულტურული ლანდშაფტის, როგორც ტერმინის ფორმირება, უკავშირდება ევროპაში პეიზაჟური ფერწერის განვითარებას. ეს პროცესი მე-16 საუკუნიდან ანუ მაშინ იწყება, როცა მხატვრობაში პოპულარული გახდა გარემოს ცალკეული მონაკვეთების, დედამიწის ფორმების ან ეფექტური პეიზაჟების ასახვა. ამავდროულად ეკუთვნის ევროპაში გერმანული ტერმინის „ლანდშაფტის“ გავრცელება.

ტერმინი „კულტურული ლანდშაფტი“ სამეცნიერო ლიტერატურაში (გერმანული სკოლა) მე-20 საუკუნის დასაწყისში გამოჩნდა. ამ-

რიგად, ტერმინის – კულტურული ლანდშაფტი – ისტორია ერთ საუკუნეს ითვლის, თუმცა მისი აქტიური განხილვა 1992 წლიდან, რიოს ისტორიული კონფერენციის შემდეგ დაიწყო.

სწავლება კულტურული ლანდშაფტის შესახებ (ე.წ. პეიზაჟური მეცნიერება) ფორმირებას მე-20 საუკუნის დასაწყისში იწყებს, რასაც გერმანელ გეოგრაფს ოტო შლუტერს მიაკუთვნებენ. იგი გეოგრაფიულ გარემოს ორი სახით: ბუნებრივი ანუ ორიგინალური (ადამიანის ჩარევის გარეშე) და კულტურული ლანდშაფტების კრებადობის სახით განიხილავდა. მისივე აზრით, გეოგრაფიის ძირითად ამოცანას ბუნებრივი ლანდშაფტის კულტურულ ლანდშაფტად გარდაქმნის პროცესის შესწავლა წარმოადგენდა.

ამ მიმართულების მკვლევართა აბსოლუტური უმრავლესობა თანხმდება იმაში, რომ:

1. კულტურული ლანდშაფტი განვითარებულია მის ბუნებრივ ფუნდამენტზე;

2. ინარჩუნებს ძირითად გეოგრაფიულ ელემენტებს (რელიეფი, გეოლოგიური აგებულება, კლიმატი, წყლები, ნიადაგი, განსახლება, კომუნიკაციები და სხვ.);

3. ძირითადად (არსებითად) „ემორჩილება“ ბუნებრივ გარემოში მიმდინარე პროცესებს.

თავდაპირველად კულტურულ ლანდშაფტად მოიაზრებოდა როგორც პეიზაჟი, რომელსაც გააჩნდა მაღალი ესთეტიკური და ფუნქციონალური მახასიათებლები, წარმოადგენდა ადამიანთა ან ეთნოსის საცხოვრებელ გარემოს, რომლის ფორმირებაში აქტიურ როლს ასრულებდნენ სულიერი და მატერიალური ფასეულობები. ცალკეული განმარტებით, კულტურული ლანდშაფტი ამა თუ იმ ადგილზე მცხოვრები ადამიანების ისტორიის, მატერიალური და სულიერი კულტურის პროდუქტია; ბუნების და საზოგადოების მიერ ინიცირებული და ურთიერთდაკავშირებული პროცესების შედეგია.

არსებობს კულტურული ლანდშაფტის განსაზღვრის სხვადასხვაგვარი მიდგომა (ხედვა),

რომელიც ითვალისწინებს მის ისტორიულ, ეკოლოგიურ, აგრარულ, ეთნოკულტურულ და სხვა ღირებულებებს. მათ შორის ძირითადია:

- **ურბანული** ღირებულებების მიხედვით – ითვალისწინებს დასახლებული ლანდშაფტის ისტორიულ ღირებულებას;
- **ეკოლოგიური** ღირებულებების მიხედვით – ითვალისწინებს ლანდშაფტის გარემოსდაცვით, რეკრეაციულ და გარემოსამდგენ ღირებულებას;
- **რელიგიური** ღირებულებების მიხედვით – ითვალისწინებს ლანდშაფტის რელიგიურ ღირებულებას და სტატუსს, მაგალითად, სამონასტრო კომპლექსი, ნათლობის ადგილი და სხვ.;
- **ტრადიციული და ეთნოკულტურული** ღირებულებების მიხედვით – ამგვარი შეიძლება იყოს ისტორიული ძეგლი, ისტორიული შენობა, არქეოლოგიური ძეგლი, ისტორიული ბრძოლის ადგილი, ეთნოკულტურული სივრცე, ლეგენდები, ისტორიული სამრეწველო ან ინდუსტრიული რაიონები, ისტორიული წყალრეგულირების ნაგებობები, ტრადიციული სასოფლო-სამეურნეო წარმოება და სხვ.).

ამრიგად, კულტურული ლანდშაფტი შეიძლება იყოს: ქალაქი ან მისი ცალკეული უბანი, ცალკეული ისტორიული ძეგლი და ადგილი, სამონასტრო ანსამბლი, ისტორიული განაშენიანება, საინჟინრო კომუნიკაციები, არქეოლოგიური ძეგლი, არხები, ვენახები და ბაღები, პარკები, ბუნების ძეგლები და მასთან დაკავშირებული კულტურის ობიექტები და სხვ.

კულტურული ლანდშაფტის ამგვარი მრავალფეროვნება მისი სხვადასხვაგვარი განმარტების წინაპირობაა. ამის გამოა, რომ ცნობილია ანალოგიური შინაარსის არაერთი ტერმინიც: ისტორიული ლანდშაფტი, აგრარული ლანდშაფტი, ბუნებრივ-აგრარული ლანდშაფტი, ისტორიულ-ბუნებრივი ლანდშაფტი, გეოკულტურული რეგიონი, ბუნებრივ-კულტურული ლანდშაფტი, ისტორიულ-კულტურული ლან-

დშაფტი, ურბანული ლანდშაფტი, საქალაქო სივრცე (ადგილი), ბუნებრივ-კულტურული კომპლექსი, ისტორიულ-გეოგრაფიული ლანდშაფტი და სხვ.

თუმცა ფაქტია, რომ ნებისმიერ შემთხვევაში კულტურული ლანდშაფტი ბუნებრივი და კულტურული მემკვიდრეობის ნაწილია. იგი მკაფიოდ გვიჩვენებს ამა თუ იმ ქვეყნის (ტერიტორიის) წარმოშობის და განვითარების თავისებურებებს, ადამიანის (ადგილობრივი თემის) და ბუნების ურთიერთდამოკიდებულებას (<https://tclf.org/places/about-cultural-landscapes>).

კულტურული ლანდშაფტის შექმნის მიზანი არაერთ ფაქტორს უკავშირდება. ისინი აღიწერება 7 საკვანძო სიტყვაში: ადამიანი, ეთნოსი, ბუნება, ისტორია, კულტურა, ფუნქცია და მაღალი მნიშვნელობა. ამგვარი კრებადობით შეიძლება მივიღოთ კულტურული ლანდშაფტის შემდეგი განმარტება: კულტურული ლანდშაფტი წარმოადგენს ადამიანის და ბუნების ისტორიული თანაარსებობის და მაღალი ეთნოკულტურული მნიშვნელობის ტერიტორიას.

კულტურული ლანდშაფტები მსოფლიოში (იუნესკოს მიერ) აღიარებულია ეთნოკულტურულად და ბუნებრივად მნიშვნელოვანი 12 ფასეულობის წარმოჩენის და შენარჩუნების მიზნით. ესენია:

- **რელიგიური ფასეულობები და რელიგიური არქიტექტურა** – ამგვარი კულტურული ლანდშაფტი შექმნილია მსოფლიოს 14 ქვეყანაში. მათ შორისაა: იტალია, იაპონია, ავღანეთი, კენია, პოლონეთი, პორტუგალია, აშშ, საფრანგეთი, ჩინეთი, კანადა, ავსტრალია და სხვ.
- **ტრადიციული სოფლის მეურნეობა** – ამგვარი კულტურული ლანდშაფტი შექმნილია მსოფლიოს 15 ქვეყანაში. მათ შორისაა: ანდორა, ავსტრალია, ავსტრია, გერმანია, ჩინეთი, იტალია, მექსიკა, სამხრეთი აფრიკა და სხვ.
- **ისტორიული მნიშვნელობის ადგილი** (დასახლება, ისტორიული ნაგებობა, ისტორი-

ული გზაჯვარედინი). ამგვარი კულტურული ლანდშაფტი შექმნილია მსოფლიოს 18 ქვეყანაში. მათ შორისაა: არგენტინა, ლიტვა, საუდის არაბეთი, სამხრეთი აფრიკა, შვედეთი, სირია, ვიეტნამი, ესპანეთი, უკრაინა და სხვ.

- **კულტურული პეიზაჟი** – ამგვარი კულტურული ლანდშაფტი შექმნილია მსოფლიოს 6 ქვეყანაში და ძირითადად უკავშირდება პრეისტორიულ კედლის მხატვრობას. ამგვარ ქვეყანათა შორისაა: კანადა, ჩინეთი, ინდოეთი, ყაზახეთი და სხვ.
- **ურბანული და ბუნებრივი ლანდშაფტის ჰარმონია** – ამგვარი კულტურული ლანდშაფტი შექმნილია მსოფლიოს 6 ქვეყანაში. მათ შორისაა: ბრაზილია, გერმანია, ისრაელი და სხვ.
- **განუყოფადი ლანდშაფტური არქიტექტურა და ლანდშაფტური დიზაინი** – ამგვარი კულტურული ლანდშაფტი შექმნილია მსოფლიოს 10 ქვეყანაში. მათ შორისაა: საფრანგეთი, ირანი, ესპანეთი, ლიხტენშტეინი და სხვ.
- **ურბანული და ეკონომიკური ევოლუცია** – ამგვარი კულტურული ლანდშაფტი შექმნილია მსოფლიოს 2 ქვეყანაში: ავსტრია და პორტუგალია;
- **ბუნებისა და ადამიანის ურთიერთდამოკიდებული თანაარსებობა** – ამგვარი კულტურული ლანდშაფტი შექმნილია მსოფლიოს 7 ქვეყანაში. მათ შორისაა: ნორვეგია, რუსეთი, ლიტვა, ესპანეთი და სხვ.
- **ბუნებრივი რესურსების მოპოვების და გამოყენების ტრადიციული ფორმა** – ამგვარი კულტურული ლანდშაფტი შექმნილია მსოფლიოს 8 ქვეყანაში. მათ შორისაა: ჩეხეთი, ეთიოპია, იაპონია, ნიგერია, დიდი ბრიტანეთი და სხვ.
- **ეთნოკულტურა** – პოლინეზია (საფრანგეთი);
- **ბუნების ევოლუცია** – ამგვარი კულტურული ლანდშაფტი შექმნილია მხოლოდ გაბონში;

- **ბოტანიკური პარკი** – სინგაპური, დიდი ბრიტანეთი.

ამრიგად, კულტურული ლანდშაფტის ფასეულობებს შორის, მნიშვნელობით და რაოდენობით გამოირჩევა რელიგიური, ტრადიციული სოფლის მეურნეობის, ისტორიული ადგილების, ლანდშაფტური არქიტექტურის, ბუნებრივი რესურსების ტრადიციული გამოყენების ფორმებთან დაკავშირებული ტერიტორიები.

1992 წლიდან კულტურული ლანდშაფტი იუნესკოს მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტად განიხილება და ამგვარი სტატუსი ათეულობით ტერიტორიას აქვს მინიჭებული. მსოფლიო მემკვიდრეობის კონვენციის თანახმად, „კულტურული ლანდშაფტი ადამიანისა და ბუნების ერთობლივი ქმედების პროდუქტია“. იგი, თავისი სტატუსით, უნდა განაპირობებდეს არა მარტო მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლების, არამედ ბიომრავალფეროვნების შენარჩუნებასაც. კონვენციის „კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ“ ამგვარი კულტურული ლანდშაფტის ტერიტორია მოიცავს:

- ✓ ძეგლის ტერიტორიას, რომლის საზღვრები გადის დაცვის და რეგულირების ზონაზე;
- ✓ დაცვის ზონას;
- ✓ რეგულირების ზონას;
- ✓ ისტორიულ ზონას, რომელსაც გააჩნია განსაკუთრებული ისტორიული, საქალაქო, არქიტექტურული და კულტურული ფასეულობა.

სხვადასხვა ორგანიზაციის მიერ განსაზღვრულია კულტურული ლანდშაფტის სხვადასხვა კატეგორია. მაგალითად, ცნობილია, რომ გაერთიანებული ეროვნული საგანმანათლებლო, სამეცნიერო და კულტურული ორგანიზაცია (იუნესკო) დაარსების დღიდან იბრძოდა მრავალი კულტურული, ბუნებრივი და ისტორიული მნიშვნელობის ტერიტორიის დასაცავად მთელ მსოფლიოში. იუნესკო, რომელიც 1942 წელს შეიქმნა, არის მთავარი საერთაშორისო სააგენტო, რომელსაც აქვს მკაცრი მეცნიერ-

ული ხედვა კულტურული ლანდშაფტებისა და მათი შენარჩუნების შესახებ. მის სახელმძღვანელო დოკუმენტში ნათქვამია, რომ კულტურული ლანდშაფტი მოიცავს კაცობრიობასა და მის ბუნებრივ გარემოს შორის ურთიერთქმედების მრავალფეროვან გამოვლინებებს. ისინი უნდა შეირჩეს როგორც მათი გამორჩეული უნივერსალური მნიშვნელობიდან, ისე მათი რეპრეზენტაციულობიდან გამომდინარე. იგი უნდა იყოს მკაფიოდ განსაზღვრული გეოკულტურული, ადვილად ამოსაცნობი, ორგანულად განვითარებული და არსებითი სოციალური როლის მქონე ლანდშაფტი (<https://www.archchronicle.com>, <https://whc.unesco.org>).

იუნესკოს მიერ აღიარებული კულტურული ლანდშაფტების გეოგრაფია კონტინენტების მიხედვით საკმაოდ განსხვავებულია. მათი რაოდენობით გამოირჩევა ევროპა. აქ 19 სახელმწიფოში კულტურული ლანდშაფტის სტატუსი აქვს 58 ობიექტს. სახელმწიფოებს შორის წამყვანია საფრანგეთი და იტალია (8-8 ერთეული თითოეულში), დიდი ბრიტანეთი და გერმანია (5-5), პორტუგალია და ესპანეთი (4-4 კულტურული ლანდშაფტი).

მეორე ადგილზეა აზია. აქ 30 კულტურული ლანდშაფტია, თუმცა 21 სახელმწიფოში. მათ შორის გამოირჩევა ჩინეთი (5 ერთეული), თურქეთი (4) და ირანი (3). ამერიკის ორივე კონტინენტზე 10 სახელმწიფოში გვხვდება 14 კულტურული ლანდშაფტი. მათი რაოდენობით გამოირჩევა ბრაზილია (3), კუბა და მექსიკა (2-2 თითოეულში). აფრიკის 9 სახელმწიფოში 13 კულტურული ლანდშაფტია წარმოდგენილი. სახელმწიფოებს შორის გამოირჩევა სამხრეთ აფრიკის რესპუბლიკა, ნიგერია და სენეგალი. ავსტრალიასა და ოკეანეთში 5 კულტურული ლანდშაფტია დაფიქსირებული. აქ მათი რაოდენობით (3) ავსტრალია გამოირჩევა.

საქართველოში კულტურული ლანდშაფტის სტატუსი, მიუხედავად მეურნეობის რამდენიმე ათასწლოვანი ისტორიისა, არც ერთ ტერიტორიას არ გააჩნია. არადა, ამგვარი სტა-

ტუის მკაფიოდ წარმოაჩენდა საქართველოს მეურნეობისა და კულტურის ზოგადსაკაცობრიო მნიშვნელობას და ქართული ეროვნული იდენტობის პოპულარიზაციასაც შეუწყობდა ხელს. სამწუხაროა, რომ ამ მიმართულებით ჯერჯერობით არავინ მუშაობს. „ქართული“ კულტურული ლანდშაფტის იუნესკოს ნომინაციაზე წარდგენა საშური საქმეა, რადგან ამავე ორგანიზაციის ძეგლის სტატუსს კარგა ხანია, უიმედოდ ელოდება ათზე მეტი ქართული ისტორიისა და კულტურის ძეგლი, რომლებიც მიმდებარე ტერიტორიებთან ერთად, გაცილებით სწრაფად მიიღებდნენ იუნესკოს კულტურული ლანდშაფტის სტატუსს.

2.2. გეოგრაფიული არქეოლოგია (გეოარქეოლოგია) ისტორიული გეოგრაფიის საინტერესო და სწრაფად განვითარებადი სამეცნიერო მიმართულებაა. იგი გეოგრაფიისა და არქეოლოგიის მომიჯნავე მეცნიერებაა და აერთიანებს ჰუმანიტარულ (საზოგადოებრივ) და საბუნებისმეტყველო სამეცნიერო დისციპლინებს. გეოგრაფიულ არქეოლოგიაში უკვე დაცულია სამაგისტრო ნაშრომი, რომლის ავტორიც გვანცა მოსიძეა. სამაგისტრო ნაშრომი პირველია იმ კვლევებს შორის, რომელიც ეხება ახალ მიმართულებას ინტეგრაციულ (სინთეზურ) გეოგრაფიაში. ამგვარი კვლევა საქართველოში და კავკასიაში დღემდე არ ჩატარებულა.

ამჟამად შესაძლებელია, ვისაუბროთ გეოგრაფიული არქეოლოგიის, როგორც ინტეგრაციული (ინტერდისციპლინური) გეოგრაფიული მეცნიერების დაფუძნების და სასწავლო პროცესში მისი ჩართვის პერსპექტივებზე. პრაქტიკული თვალსაზრისით, გეოგრაფიული არქეოლოგია ახალ საშუალებას იძლევა, უფრო სიღრმისეულად იქნას შესწავლილი გეოგრაფიული გარემოს განვითარებისა და ტრანსფორმაციის თავისებურებანი, საზოგადოების აქტიური სამეურნეო საქმიანობის ისტორიული კავშირი ბუნებრივ გარემოსთან, კულტურული ლანდშაფტების ფორმირების თავისებურებანი,

ისტორიული და ბუნებრივი პროცესების კანონზომიერებანი. იმედია, გეოგრაფიული არქეოლოგია მყარად დაიმკვიდრებს ადგილს გეოგრაფიულ მეცნიერებათა სისტემაში და ხელს შეუწყობს როგორც ინტეგრაციული გეოგრაფიის, ისე არქეოლოგიის განვითარებას.

2.3. ეკოლოგიური კულტურა – ახალი სამეცნიერო მიმართულებაა გეოგრაფიულ ეკოლოგიაში, რომელიც ინტეგრაციული გეოგრაფიის ერთ-ერთი ძირითადი ნაწილია. ამ თემაზე წარმატებით დაიცვა თავისი სამაგისტრო ნაშრომი თამარ ფილაურმა, რომლის კვლევის საგანს წარმოადგენდა მთის მოსახლეობის ეკოლოგიური კულტურა, მთიან რეგიონებში ადამიანის გარემოსთან შეგუების სხვადასხვა ფორმების დადგენა, გეოგრაფიული მახასიათებლების გავლენა მთის მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრებასა და სამეურნეო საქმიანობაზე, მათი ეთნოკულტურული თვითმყოფადობის შენარჩუნების გამომწვევი ეკოლოგიური მიზეზების გამოვლენა.

სამეცნიერო თვალსაზრისით, ნაშრომი შეიძლება პირველ ნაბიჯად ჩაითვალოს საქართველოში მთის მოსახლეობის ეკოლოგიური კულტურის კვლევასთან დაკავშირებით. მომავალში ამ მიმართულებით მნიშვნელოვანია მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხების და სხვადასხვა რეგიონების ეკოკულტურის ჩამოყალიბებაზე მომქმედი ფაქტორების შესწავლა და შედარებითი ანალიზი. ამ მიმართულების აქტუალობას განაპირობებს კლიმატის ცვლილების სწრაფი ტენდენციები, რაც გამოიხატება არაერთი ბუნებრივი ზონის თუ ლანდშაფტის გეოგრაფიული გავრცელების თავისებურებებში და მოსახლეობისთვის ახალ ეკოლოგიურ ვითარებასთან ადაპტაციის აუცილებლობაში.

2.4. ლანდშაფტის მომსახურება და ლანდშაფტის მართვა თანამედროვე ლანდშაფტმცოდნეობის და ლანდშაფტური დაგეგმარების ახალი და ძალზე საინტერესო მიმართუ-

ლება. სამწუხაროა, რომ ამ მიმართულებით საქართველოში არავინ მუშაობს.

ამ დროს, ლანდშაფტური დაგეგმარება სავალდებულო საქმიანობაა სივრცითი დაგეგმარებისა თუ სხვადასხვაგვარი სამეურნეო პროფილის საქმიანობის განხორციელების პროცესში. ევროპის ლანდშაფტური კონვენციის არსზე და მასში წარმოჩენილ ლანდშაფტური დაგეგმარების მნიშვნელობაზე წარმატებით დაიცვა სამაგისტრო ნაშრომი ირინე ჯავახიშვილმა. სამაგისტრო ნაშრომის აქტუალობა უკავშირდება ევროპის ლანდშაფტური კონვენციის ინტეგრაციის პროცესის შესწავლას როგორც ევროპაში, ასევე საქართველოში. აღსანიშნავია, რომ ქართულ გეოგრაფიულ მეცნიერებაში პირველად იქნა გამოკვლეული კონვენციის როლი ევროპის და მათ შორის საქართველოს სივრცითი გეგმარების სისტემაში. საქართველოს გარემოსდაცვითი კანონმდებლობის მიხედვით, აღიარებულია ლანდშაფტის დაცვის აუცილებლობა, თუმცა მის მიხედვით შეუძლებელია ლანდშაფტის მართვის, დაგეგმარების და მომსახურების ნორმების და პრინციპების განსაზღვრა. ქართული კანონმდებლობა ასევე არ ითვალისწინებს კონვენციით განსაზღვრული ღონისძიებების განხორციელების ვალდებულებებს, რაც ხელის შეშლელი ფაქტორი შეიძლება აღმოჩნდეს ევროპასთან ინტეგრაციის გზაზე.

ლანდშაფტის მართვა სწრაფად განვითარებადი სამეცნიერო-პრაქტიკული მიმართულებაა, რომლითაც დაკავებული არიან გეოგრაფები, ტერიტორიული დაგეგმარების და მართვის სპეციალისტები, სოციოლოგები, ურბანისტები, ლანდშაფტის არქიტექტორები, ეკონომისტები და სხვ. მისი არსი, უპირველეს ყოვლისა, გარემოს ეკოლოგიური მდგრადობის შენარჩუნებას და უზრუნველყოფას უკავშირდება. აქ იგულისხმება იმ სივრცითი ურთიერთობების პოლიტიკის შემუშავება და მართვა, რომელიც წარმოიქმნება ადგილობრივ, რეგიონულ, ქვეყ-

ნის ან გლობალურ დონეზე (არსებობს სივრცითი ურთიერთობების სხვა ფორმებიც: სასოფლო სივრცე – ურბანული სივრცე – ნაციონალური სივრცე).

ლანდშაფტის მართვის საბოლოო მიზანი ბუნებრივი და საზოგადოებრივი გარემოს ჰარმონიული თანაარსებობაა. ამგვარი მიზნის მიღწევა კი შეუძლებელია იმ ბუნებრივი მექანიზმების ცოდნის გარეშე, რაც განაპირობებს ბუნებრივი გარემოს სტრუქტურისა და ფუნქციონირების გეოგრაფიულ თავისებურებებს. მეორე მხრივ, საზოგადოებრივი პროცესები და ცნობიერება არსებითად განსაზღვრავს ბუნებრივი გარემოს ეკოლოგიურ მდგომარეობას, რის გამოც ამა თუ იმ ადგილისთვის დამახასიათებელი სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების და საზოგადოების ქცევის კვლევა ლანდშაფტის მართვის აუცილებელი წინაპირობაა. ამრიგად, ლანდშაფტის მართვა მრავალწახნაგოვანი საქმიანობაა, რომელშიც ჩაბმულია სამეცნიერო, პრაქტიკული (სამეურნეო) და ადმინისტრაციული წრეები.

ლანდშაფტის მართვის თანამედროვე ფორმები გულისხმობს ადმინისტრაციული მართვის ვერტიკალზე ძალაუფლების გადანაწილებას ადგილობრივი მოსახლეობის (სამოქალაქო საზოგადოების) და კერძო სექტორის ინიციატივების სასარგებლოდ. ამგვარი მიდგომისას მართვა (ადმინისტრირება) ეფუძნება არაერთ პრინციპს, რომელთაგან ძირითადია: ადგილობრივი პრობლემების კომპლექსური შესწავლა (კვლევა), მათზე მოსახლეობის მაქსიმალური ფოკუსირება, ქმედებათა ადაპტაცია, ერთიანობა და მოქნილობა. გასაგებია, რომ მართვის ინოვაციური ფორმების რეალიზაცია მხოლოდ ცენტრალურ და ადგილობრივ ხელისუფლებას შორის ინტერესების გადანაწილების, კოორდინაციის და თვითორგანიზაციის, კონსენსუსის და ურთიერთშეთანხმების გზითაა შესაძლებელი. ამის გამოა, რომ როგორც ლანდშაფტის მართვაში, ისე ლანდშაფტურ და-

გეგმარებაში ქმედებათა ხანგრძლივობა ძირითადად 5, იშვიათად კი 10 წლით განისაზღვრება. ამის შემდეგ, როგორც ცენტრალური ხელისუფლება, ისე ადგილობრივი მოსახლეობა განხორციელებულ ქმედებათა რევიზიას და ახალ დაგეგმარებას ახორციელებს.

ლანდშაფტის მართვა ძირითადად **ადმინისტრაციულ ფარგლებში** ხორციელდება, რაც ნაკლებად ითვალისწინებს ბუნებრივი გარემოს ელემენტების ან ეკოსისტემების საზღვრებს. ამგვარი მიდგომა კვლავ ადგილობრივი მოსახლეობის სოციალურ, ეკონომიკურ, ეკოლოგიურ თუ განსახლების ინტერესებს ემსახურება. ამიტომ, არცთუ ისე ცოტაა შემთხვევა, როცა იდენტურ ან მსგავს ბუნებრივ გარემოს სხვადასხვა ადმინისტრაციულ ერთეულებში წარმოდგენილი მოსახლეობა განსხვავებულ მოთხოვნას „უყენებს“.

ლანდშაფტის მართვის საყოველთაოდ მიღებული მეთოდოლოგია დღემდე არ არსებობს, რადგან მას არ გააჩნია დიდი ხნის ისტორია. ამგვარ მეთოდოლოგიას საფუძვლები თანდათან ეყრება, რისთვისაც განსაკუთრებით აქტიურობენ მსოფლიოს არაერთი ქვეყნის სპეციალისტები (შვედეთი, გერმანია, შვეიცარია, ნორვეგია, ავსტრია, ფინეთი, ავსტრალია, იაპონია და სხვ.). გაცილებით დიდი ხნის ისტორია აქვს ლანდშაფტის გამოყენების და მართვის ტრადიციულ ფორმებს, რითიც განსაკუთრებით სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის და ევროპის ქვეყნები გამოირჩევა. ამჟამად სწრაფად ვრცელდება ინფორმაცია ლანდშაფტის მართვის თანამედროვე შედეგების შესახებ, რომლის გათვალისწინებას არსებითი მნიშვნელობა ექნება ჩვენი ქვეყნის სრულფასოვანი ევროინტეგრაციისთვის.

ლანდშაფტის მომსახურებაში იგულისხმება იმ ქმედებათა ერთობლიობა, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ახორციელებს მისი ესთეტიკური და ეროვნული მნიშვნელობის შენარჩუნების მიზნით. ლანდშაფტის იერ-სახე მკაფიოდ მეტყველებს მოსახლეობის საყოფაცხოვრებო და ეკოლოგიურ კულტურაზე.

დაბინძურებული და მოუვლელი, დეგრადირებული და დამთრგუნველი ლანდშაფტი არა მარტო ადგილობრივ მცხოვრებთა, არამედ საზოგადოების განვითარების შემაფერხებელ ფაქტორად ითვლება.

სახელმწიფო ძირითადად ზრუნავს ადგილობრივი ინფრასტრუქტურის განვითარებაზე, რაშიც გზების, არხების, კავშირგაბმულობის, სოციალური და ეკოლოგიური ობიექტების მშენებლობის ხელშეწყობა და სტიმულირება იგულისხმება. მხოლოდ ადგილობრივ მოსახლეობას შეუძლია აქციოს ლანდშაფტი მიმზიდველ და საინტერესო, ჯანსაღ და უსაფრთხო, დაცულ და სუფთა გარემოდ, რაც ასევე აისახება მათ ფსიქოლოგიურ განწყობასა და სოციალურ-ეკონომიკურ აქტივობაზე. ამ მიზნით, ევროპის ქვეყნების დასახლებულ პუნქტებში შენობების ფასადის, ბაღების, ეზოებისა და პარკების კეთილმოწყობას და მიზანმიმართულ რეგულირებას უდიდესი ყურადღება ექცევა. ლანდშაფტის მომსახურების პასუხისმგებლობას ადგილობრივი მოსახლეობა იღებს საკუთარ თავზე, რაც ევროპული ეკოლოგიური კულტურის განუყოფელი ნაწილია.

2.5. აქტუალურ საკითხთა შორის ასევე აღსანიშნავია საქართველოში **სამეცნიერო ტურიზმის** განვითარების აუცილებლობა, რაც ინტეგრაციული გეოგრაფიის აქტუალური ამოცანაა. ამისთვის სასურველია, დამუშავდეს სპეციალური კონცეფცია, სადაც წარმოჩენილი იქნება არა მარტო ლანდშაფტური და ისტორიულ-კულტურული მრავალფეროვნების პერცეფციული მნიშვნელობა, არამედ ყველა სახის გეოგრაფიული „რესურსის“ (გეოგრაფიული კომპონენტების) ტურისტული დანიშნულება. სამეცნიერო-გეოგრაფიული ტურიზმის თეორიული საფუძვლების დამუშავება საინტერესო სამეცნიერო ამოცანაა, რომლის პრაქტიკული რეალიზაცია ინტეგრაციული გეოგრაფიის განვითარების არსებითი სტიმული შეიძლება გახდეს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. ელიზბარაშვილი ნ., გეოგრაფიის საფუძვლები (მეორე გადამუშავებული გამოცემა), სახელმძღვანელო უმაღლესი სასწავლებლების სტუდენტებისათვის, გამომც. „უნივერსალი“, გვ. 220, თბ., 2017.
2. ელიზბარაშვილი ნ., გამოყენებითი გეოგრაფიის საფუძვლები, სახელმძღვანელო უმაღლესი სასწავლებლების სტუდენტებისათვის, გამომც. „უნივერსალი“, გვ. 502, თბ., 2016.
3. ელიზბარაშვილი ნ., ლანდშაფტმცოდნეობის აქტუალური საკითხები და ლანდშაფტური გეოგრაფიის განვითარების ტენდენციები საქართველოში. ინტერდისციპლინური სამეცნიერო ჟურნალი „გარემო და საზოგადოება“, #1, 2019, გვ.3-14. <http://es.tsu.ge/index.php/es/article/view/4/6>
4. Elizbarashvili N. (2018). Main concepts and Problems of Sustainable Development Mountainous Regions (On the example of the Caucasus). In procedeng: International Scientific and Practical Conference «REGION –2018: Optimal Development Strategy». – Kharkiv, Ukraine, pp. 215-219.
5. Беручашвили Н.Л., Жучкова В.К. Методика комплексных физико-географических исследований. -М.: изд-во МГУ, 1997, -320 с.
6. <https://www.google.com/search?q=integrative+geography&oq=integrative+geogra&aqs=chrome.0.0j69i57j0i22i30l6.17559j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>
7. <https://www.archronicle.com/types-of-cultural-landscapes>,
8. <https://whc.unesco.org/en/culturallandscape/#2>.